

КАСБ ТАНЛАШ МОТИВЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИ

М. Юлдашева

Аннотация

Ушбу мақолада таълимдаги касб танлашга оид муаммоларнинг ижтимоий-психологик жиҳатлари, ёшларни касбга йўналтиришда касб танлаш мотивларининг аҳамияти таҳлил қилинган.

Аннотация

В данной статье дается объяснение социально-психологическим особенностям профориентационного образования. Рассматривается влияние профориентационных мотивов в формировании профессиональных навыков.

Аннотация

In this article made an analysis of psychological-social sides of professional orientation in education. Moreover, psychological causes of professional orientation are considered from a scientific and psychological point of view.

Таянч сўз ва иборалар: касб танлаш, ижтимоий-психологик йўналганлик, мотив, касбий шаклланиш, касбий ўзликни англаш, касбий маҳорат.

Ключевые слова и выражения: профориентация, социально-психологическое сопровождение, мотивы, профессиональное формирование, профессиональное самосознание, профессиональное мастерство.

Key words and expressions: professional orientation, psychological accompaniment, professional form, professional self-confession, professional skill.

Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини рўёбга чиқариш ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-ҳунар дастурларини онгли равишда танлаш ҳамда кейинчалик пухта ўзлаштиришга қодир, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутди [1. б].

Инсоннинг касбий шаклланиши ва мутахассис сифатида камолга етишини унинг ҳаёт йўлидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Психологик адабиётларда таъкидлаб ўтилганидек, кишининг касбий шаклланиши бутун ҳаёти давомида кечадиган жараён бўлиб унинг ёшига ҳамда шахсининг тараққиётига мос ҳолда боради. Касбий фаолият соҳасидаги муваффақият ва мутахассиснинг маҳорат даражасига эришиш суръати унинг касб танлаш мотивлари билан ўзаро алоқадордир.

Касб танлаш ўспиринлар учун муҳим муаммолардан биридир. Танлов доираси қанчалик кенг бўлса, у шунчалик психологик жиҳатдан мураккаблашиб боради. Шахснинг субъектив мойилликлари ва у ёки бу фаолиятга қобилиятлилиги бир бутунликни ташкил этади. Қизиқиш ва мойиллик фаолият жараёнида шаклланади ва ўзгариб боради. Бироқ

Ўспиринларда яққол ифодаланган, барқарор ва фаол мойиллик ҳар доим ҳам кузатилмайди. Касб танлаш арафасида турган ўспиринларнинг мазкур соҳага қанчалик мос, мойилэканлиги фақатгина фаолият кузатуви, назарий, тажриба жараёнидагина аниқланади.

Касб танлаш мотивларнинг шаклланишига таъсир этувчи ижтимоий-психологик омиллар жуда кўп бўлиб, улар бир-бири билан ўзаро мутаносибликка эга. Ўспириннинг касб танлашига таъсир этиш кучига кўра асосий ўринни дўстлари ва ўртоқлари билан бир-бирини тушуниш муносабатлари ташкил этади. Иккинчи ўринни тез таъсир этувчи оммавий ахборот воситалари - китоблар, газета, журнал, кинофильм, телекўрсатувлар, айниқса, интернет эгаллайди. Учинчи ўринда педагогик жамоа, синф раҳбари, фан ўқитувчилари, таълим муассасаси директори ва ўринбосарлари, маҳалладошлари туради. Тўртинчи ўринга оиладаги бевосита маънавий-маърифий муҳитни қўйиш мумкин. Бешинчи ўринни ўқув фанларини ўзлаштириш жараёни эгаллайди. Яъни, ўспирин қанчалик юқори даражада ўзлаштиради ўқув фанлари унинг касб танлашига ижобий таъсир кўрсатиб ўз самарасини беради. Кейинги навбатда дарсдан ташқари тарбиявий ишлар, ижтимоий-фойдали ва ишлаб чиқариш меҳнатини кўрсатиш мумкин.

Ўспиринларда бирор ўқув фанига иштиёқ натижасида уларда ҳар хил касбларга қизиқиш пайдо бўлгач, танланган касбни ўзлаштириш билан боғлиқ фанга қизиқиш тобора ортиб бораверади. Натижада фан тўғарак машғулотларига ва факультатив курсларга қатнашиши иштиёқни вужудга келди. Ўспирин бу имкониятдан унумли фойдаланиши мақсадга мувофиқ, деб таъкидламоқчимиз.

Касб танлаш ўспиринда касблар олами ва уларнинг инсонга ҳамда унинг хусусиятларига қўйиладиган талаблар ҳақида тасаввурлар бўлишини тақозо этади. Баъзан уларнинг ҳар иккиси ҳам ўспиринларда етишмаслиги мумкин.

Ўспиринларда касблар ҳақида яққол тасаввур бўлмаслиги сабабли, улар кўпроқ хатога йўл қўядилар. Танланган ёки танланиши зарур бўлган касб қандай шахсий фазилатларни талаб қилишини тушуниб етмайдилар. Ўз қобилиятларини оқилона баҳолай олмасликлари туфайли у ёки бу касбни эгаллаш учун қанчалик тез ва аниқ ҳаракат қила олишларини, бу ишга мослаша олишлари мумкинлигини билмайдилар. Бироқ ҳозир мазкур кўнгилсиз ҳолатларнинг олдини олиш ва бартараф этиш имкониятлари мавжуд. Булар: касбларни ўрганиш усулларини ишлаб чиқиш, уларни тавсифлаш ва аниқ қилиб ифодалаш; ўқитувчининг касблар бўйича батафсил тарғибот ишлари олиб бориши, касблар юзасидан маслаҳатлар бериш, ўспирин ва унинг ота-онаси билан бирга касбга йўналтириш тадбирларини кўриб чиқиши; ўспиринларни касбнинг асосий турлари билан таништириш; психодиагностик ва касб танлаш усулларининг амалиётга татбиқ қилишга мослаштирилган турларини ишлаб чиқиш; жойларда замон талабига мос касб танлаш хоналарини ташкил этиш; касб танлаш тарғиботи юзасидан ўспиринларни оммавий ахборот воситаларига жалб қилиш ва психологик жиҳатдан тайёрлашдан иборат таълим концепциясининг асосий йўналишларидан биридир.

Ўспиринларнинг қизиқиши, майли, интилиши, қобилияти, истеъдодлари асосида танлаган касбларига тўғри йўналтириш улар учун катта ҳаётий масаладир. Касб танлаш жараёнида ўспиринларга ўқитувчилар, ота-оналар, жамоатчилик, ўз касбининг усталари, мураббийлар алоҳида эътибор беришлари, тўғри йўл-йўриқ кўрсатишлари керак. Зеро, бу амалий фаолият фуқаролик жамияти ривожланишига хизмат қилади.

Психология фанида касбий шаклланиш жараёнини даврлаштиришнинг бир неча вариантлари ишлаб чиқилган. Бу борада рус олими Т.В. Кудрявцевшахснинг касбга муносабати ва фаолиятни бажариш даражаси мезонига кўра касбий шаклланишнинг қуйидаги босқичларини ажратиб кўрсатган:

1) касбий мойилликнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши;

2) касбий таълим ва касбий фаолиятга тайёргарлик кўриш;

3) касбий фаолиятга киришиш, жамоада ўз ўрнини топишга фаол интилиш;

4) касбий меҳнатда шахснинг ўзини тўлиқ намоён этиши [2. 16].

Мазкур таснифда келтирилган ҳар бир босқичда касб танлашга ундаган мотивларнинг кучи ва сифати муҳим аҳамиятга эгаллиги кўрсатиб ўтилган.

Рус олими Е.А.Климов эса инсонни меҳнат субъекти сифатида талқин этиб касбий йўналган даврлаштиришни қуйидагича асослаб берган:

1) ўйиндан олдинги босқич (4 ёшгача бўлган давр) – кишининг кейинги ривожланиши ва меҳнатга киришуви учун асос бўлган идрок қилиш вазифаларини ўзлаштириш;

2) ўйин босқичи (5-8 ёш) – инсон фаолиятининг “асосий мазмуни”ни ўзлаштириш;

3) ўқув фаолиятини ўзлаштириш босқичи (8-12 ёш) - фаолиятни режалаштириш, ўзини-ўзи назорат ва таҳлил қилиш;

4) оптация босқичи (12-17 ёш) – касб-ҳунар таълими муассасаларида касб танлаш даври;

5) адепт босқичи (17-20 ёш) – танланган ихтисослик бўйича касбий тайёргарлик;

6) адаптант босқичи (20-23 ёш) – касбнинг ичига кириш ва унга кўникиш;

7) интернал босқич (23-26 ёш) – касбий тажриба тўплаш;

8) касбий маҳорат босқичи – меҳнат фаолиятини малакали бажариш;

9) обрў-эътибор босқичи – мутахассис томонидан юқори малакани ўзлаштириш;

10) устозлик босқичи – мутахассис томонидан касбий тажрибани шогирдларга бериш, ўз мактабини яратиш [3. 38].

Шахсда касбий ўзлигини англаш шаклланишини касбий маҳоратнинг вужудга келишидаги асосий мезонлардан бири сифатида ҳам бир нечта босқичларни ажратиш мумкин:

1. Касблар олами ҳақидаги аниқ-кўرғазмали тасаввурларнинг пайдо бўлиш даври.

Бу давр 2,5-3 ёшдан бошланиб 10-12 ёшгача бўлган даврни ўз ичига олади. Тараққиёт давомида боланинг онгида касблар олами ҳақидаги турли-

туман тасаввурлар шаклланиб боради. Бошланғич таълимда эса етакчи ўқувчилар фаолиятида ўқувчининг касблар ҳақидаги тасаввури ва тафаккури янада кенгайиб боради.

2. Ўзини касбий билиш даври.

Кўплаб касблар ҳақидаги тасаввурларни ўзлаштириб олгач, ўқувчиларни у ёки бу шаклда қўллаш олиши керак. Касблар ҳақида етарли билим, қўникма ва тайёргарликка эга бўлмаганлари сабабли баъзи ўқувчилар ўзларини бирор касбий соҳада намоён эта олмайдилар. Бироқ уларда янги етакчи фаолият-тенгдошлари билан мулоқот жараёнида ўзинибилишга бўлган эҳтиёж янада кучли намоён бўлади. Айнанмана шу эҳтиёж ўзини касбий соҳада ҳам аниқлашига таъсир кўрсатади.

3. Ўзини касбий аниқлаш даври.

Ушбу босқичда касбий ўзликни англаш яқунланади. Бу давр мактабни тугатгандан кейин ҳам давом этиши мумкин. Ўқувчида касбни ўрганишнинг аниқ йўналиши, барқарор қизиқишлар, касбнинг талабларига мос бўлган шахс хусусиятларининг шаклланиши кузатилади.[4. 65].

Касбий шаклланиш жараёнининг дастлабки ва айна дамда ўта муҳим босқичи бўлажак касбни танлаш, яъни аниқ бир касбий қарорга келишигача бўлган даврни ўз ичига олади. Ёшларнинг касб танлашга тайёргарлик даражаси фақатгина ёш хусусиятига боғлиқ эмас, у маълум ёшга келиб ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди.

Ўқувчи-ёшларни касб-ҳунарга йўналтириш – уларни шахсий мойиллик, лаёқат, қизиқишлари асосида ҳамда жамият талабларига мос ҳолда онгли касб танлашга тайёрлаш бўйича мақсадга йўналтирилган илмий-амалий фаолиятдир. Ушбу фаолиятнинг аниқлаш мақсадида таҳлилий тадқиқотлар ФарДУ қошидаги академик лицей битирувчи ёшларида 2016 йил март-апрель ойларида Л. Ёвайш ва Г. Резапкиналар ишлаб чиққан ҳамда мослаштирилган “Қайси касбга мойиллигингизни биласизми ?” сўровномаси ўтказилди. Сўровномада жами 199 та битирувчи ўқувчи қатнашди ҳамда ўз фикрларини билдирди. Сўнгги босқичда таълим олаётган ўқувчилар ўртасида ўтказилган ушбу сўровнома ёшларга мойиллиги мавжуд бўлган касблар ҳақида қўшимча маълумот олишга илмий имконият яратади.

Академик лицейнинг 3-босқич ўқувчиларида ўтказилган

“Қайси касбга мойиллигингизни биласизми ?” методикасининг таҳлилий натижалари

Т.р.	Йўналишлар	А	В	С
1.	Аниқ фанлар	35 %	25 %	40 %
4.	Табиий фанлар	46 %	26 %	28 %
7.	Ижтимоий фанлар	62 %	29 %	9 %
8.	Хорижий тиллар	57 %	29 %	14 %

“А” гуруҳ

Одамлар билан ишлашга мойиллик. Сизга бошқарув, таълим-тарбия, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари билан боғлиқ, масалан, маиший хизмат кўрсатиш ходими, тиббиёт ходими, ахборот-маълумот тўплаш ва тарқатиш

бўйича ходим ва шу сингари касбларни танлаш мақсадга мувофиқ. Сиз одамлар билан мулоқот ўрнатишга, ҳар хил инсонлар билан тез дўстлашиб кетиш лаёқатига, одамларнинг кайфиятини тушунадиган ва шунга мос муомала қила оладиган инсонлар тоифасига кирасиз.

Режалаштириш-иқтисодий фаолиятга мойиллик. Сиз ҳисобчи, иқтисодчи, матнларни таҳлил этиш ва уларни таҳрир этиш (муҳаррир, таржимон, тилшунос), бинолар тарихини чизиш (чизмачи, топограф) билан боғлиқ ишларни қийналмасдан ўзлаштира оласиз. Чунки сиз ишни тизимли, пухта ва батартиб бажаришга мойилсиз.

“В” гуруҳ

Тадқиқотчиликка мойиллик. Сиз илмий-тадқиқот ишлари олиб боришга йўналтирилган касбларни танласангиз бўлади. Сизда махсус билимларни ўзлаштиришга лаёқатлилиқ билан бир қаторда масадли ишлашни, муаммолар устида ишлашни, мулоҳаза юритишни, бевосита хулоса чиқаришни ва таҳлил қилишга ички психологик йўналганлик мавжуд.

Эстетик фаолият билан шуғулланишга мойиллик. Сиз ижодкорсиз. Тасвирий санъат, мусиқа, бадиий-адабий, актёрлик ва сахнада ишлаш лаёқатига эгасиз. Сиз мусиқа, адабиёт, актёрликка мос махсус қобилиятлардан ташқари мустақил ва ўзига хос фикрлай оласиз.

“С” гуруҳ

Амалий фаолиятга мойиллик. Сиз ишлаб чиариш ва товарларга ишлов бериш, машина механизмлари ва асбоб-ускуналарини тўплаш ҳамда йиғиш, электрон ва механик жиҳозларни таъмирлаш ҳамда уларга ишлов бериш, биноларни қуриш, таъмирлаш, транспортларни бошқариш соҳалари билан боғлиқ касбларни танлашингиз мумкин.

Экстремал фаолият турлари билан шуғулланишга мойиллик. Сиз спортга, саёҳатга, қидирув экспедиция ишларига, муҳофаза ва оператив-қидирув фаолияти ҳамда ҳарбий хизматчи бўлишга лаёқатлисиз. Сиз жисмоний жиҳатдан соғлом ва иродали инсон бўлишни муҳим деб биласиз.

Мазкур сўровнома натижалари таҳлилидан ўқувчи-ёшларда ижтимоий аҳамиятга ва ташқи йўналган мотивларнинг шаклланиш даражаси юқори эканлиги аниқланди. Бу маълумотлар касбий таълим жараёнида ёшларнинг танлаган касби ҳақидаги билим, кўникма ва малакалари шаклланиши билан уни танлашга ундаган мотивларнинг кучи ҳамда сифати ҳам ортиб боради. Тўғри танловга ундаган мотивлар янада барқарорлашиб бораверади.

Ўспиринлар томонидан касб танлаш мотивациясининг муваффақиятли намоён бўлиши: мунтазам равишда касблар оламига доир билим, кўникма ва малакаларни шакллантириб бориш; индивидуал ва гуруҳий маслаҳат ишларини ташкил этиш; ўспиринларнинг ўзлари қизиққан касб эгалари билан бевосита мулоқотда бўлишлари учун шароит яратиш; касб учун муҳим хусусиятларнинг мавжудлигини аниқлаш мақсадида турли вазиятлар яратиш ва иш-ўйинларида ўқувчилар иштирокини таъминлаш; ўзини-ўзи касбий тарбиялаш, назорат қилиш ва адекват баҳолаш кўникмасини шакллантириб боришга боғлиқдир.

Шахснинг касбий шаклланишида ижтимоий вазиятлар, маънавий муҳит ва етакчи фаолият муҳим омил ҳисобланади. Касбий таълим оила ва таълим

муассасаларида амалга ошириладиган касб танлангунга қадар давом этган таълим-тарбия негизида, яъни касб танлашга психологик тайёрлаш ҳамда меҳнат фаолиятига руҳан тайёргарликка кўмаклашадиган амалий восита, омил сифатида давом эттирилгач, у албатта ижобий натижа беради, деб таъкидламоқчимиз.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш миллий дастури – Т., 1997 йил 29 август.

2. Кудрявцев Т.В. Психология профессионального обучения и воспитания.- М.,1997.

3. Климов Е. А. Психология профессионального обучения и воспитания. - М., Просвещение, 1990.

4. Ғозиев Э.Мамедов К. Касбпсихологияси. - Т., 2005.

(Тақризчи: Т. А. Эгамбердиева педагогика фанлари доктори, профессор)